

УДК 347.44

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Дутікова О.О., Гончарова А.В.
Сумський державний університет

В статті розглянуто основні положення законодавчого регулювання спадкового договору в європейському та національному, законодавстві, визначено основні риси німецької та латвійської моделі спадкового договору, визначено поняття спадкового договору за цивільним законодавством України. Зазначено, що українське законодавство про спадковий договір має як багато спільних рис з європейським так і свої відмінності. Визначено, що в Цивільному Кодексі України найбільш захищені інтереси спадкоємця, який уклав з спадкодавцем спадковий договір, на відміну від розглянутих німецької та латвійської моделі спадкового договору. **Ключові слова:** відчуження майна, заповідальне розпорядження, заповідальний відказ, спадковий договір, спадкоємець, спадкодавець, спадкування.

Постановка проблеми. Враховуючи процес євроінтеграції України, на сьогодні важливим питанням є приведення правових норм до відповідності із загальними нормами європейського та міжнародного права. В українській правовій системі створено досить дієвий механізм регулювання спадкових правовідносин, але разом з тим в правозастосовчій практиці виникає безліч проблем пов'язаних з питаннями спадкування загалом, і спадкового договору зокрема, що обумовлює необхідність проведення більш ретельного і всебічного аналізу інституту спадкового договору з метою вироблення більш ефективного механізму правового регулювання даних відносин, в тому числі на основі вивчення європейського досвіду регламентації цього виду спадкового зобов'язання. Слід визнати, що в більшості країн Європи інститут спадкового договору є досить розповсюдженим, а порядок укладення та виконання спадкових договорів детально регламентований законодавством, на відміну від нашої держави, де спадковий договір і досі, незважаючи на його введення в систему права більше 14-ти років тому, поступається усталеним інститутам спадкування за законом і заповітом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні положення наукових праць, присвячені, проблемам інституту спадкового договору в достатньому обсязі викладені в роботах провідних вчених-юристів. Так, дослідженням спадкового договору на різних етапах займалися А.О. Акіонова, А.С. Амеліна, В.К. Антошкіна, О.О. Бичківський, В.В. Васильченко, Р.В. Карпенко, Т.П. Коваленко, О.Ю. Кравченко, М.Г. Кравченко, Т.В. Курило, О.Є. Кухарев, Д.С. Кучеренко, С.В. Мазуренко, Р.А. Майданик, Л.А. Ольховик, І.П. Орлов, С.О. Рябоконт, О.В. Скопиченко, С.Я. Фурса, Н.П. Шама. Але, незважаючи на постійні активні дослідження інституту спадкового договору, окремі його аспекти залишаються не достатньо вивченими та викликають дискусії, багато положень про спадковий договір не знайшло одностайності серед науковців, саме це і обумовило актуальність розгляду питання порівняльної характеристики спадкового договору в українському та європейському спадковому праві.

Мета статті. Метою статті є проведення комплексного юридичного аналізу щодо основних положень європейського і національного законодавчого

регулювання спадкового договору та визначення спільних та відмінних рис цього інституту.

Виклад основного матеріалу. Спадковий договір є досить новим інститутом спадкування в Україні. Незважаючи на недостатнє правове регулювання порядку його укладення й виконання, він є досить привабливим способом розпорядження майном для власника (відчужувана за спадковим договором), зокрема, з огляду на можливість здійснення контролю за виконанням спадкового договору як за життя, так і після смерті відчужувана. З іншого боку, ураховуючи заборону відчуження майна, яке є предметом договору, набувач теж отримує гарантії, що виконання ним усіх зобов'язань за договором у майбутньому принесе сподіваний результат – отримання у власність майна.

Запровадження цього виду договору, який відомий в законодавстві багатьох європейських країн, можна визнати таким, що зумовлене потребами практики і отже є обґрунтованим з практичної точки зору.

Розглянемо основні положення правового регулювання спадкового договору в європейському та національному законодавстві з метою визначення спільних та відмінних рис цього інституту.

Зарубіжний досвід застосування спадкового договору показує, що такий договір виступає альтернативою заповіту і являє собою угоду спадкоємця і спадкодавця, що містить умови переходу до спадкоємця майна спадкодавця після його смерті.

Слід зазначити, що сьогодні спадковий договір найбільш застосовується в праві Німеччини, Австрії, Угорщини, Швейцарії, Латвії. У вищезазначених європейських країнах спадковий договір виступає в якості третьої підстави спадкування нарівні зі спадкуванням за законом і спадкуванням за заповітом і в певній мірі дозволяє розширити вибір спадкодавця щодо способу оформлення спадкового правонаступництва.

Законодавці зазначених держав визначають під спадковим договором угоду спадкодавця і спадкоємця, за якою після смерті спадкодавця все спадкове майно або його частина переходять до спадкоємця, який підписав цей договір. При цьому, спадковий договір може як містити платні умови даного переходу, згідно з якими спадкоємець повинен буде виконати прийняте на себе

зобов'язання до і (або) після смерті спадкодавця, так і не містити, що фактично означає безоплатний перехід спадкового майна за спадковим договором до спадкоємця.

Історично першою склалася німецька модель спадкового договору. Питанням договору про спадкування присвячена частина 4 книги 5 Німецького цивільного уложення (далі – НЦУ). Німецький законодавець не допускає представництва при укладанні даного договору з боку спадкодавця (§ 2274 НЦУ), а також вимагає обов'язкового нотаріального його посвідчення. Відповідно до § 2277 НЦУ спадковий договір може бути прийнятий на особливе офіційне зберігання, про що кожній з його сторін видається розписка. Відповідно до § 2278 НЦУ в договорі про спадкування одна сторона робить відповідні договором розпорядження на випадок смерті [1]. При цьому німецький законодавець підкреслює, що інші розпорядження, крім як призначення спадкоємців і заповідальний відказ, не можуть бути зроблені за договором.

Відповідно до § 2286 НЦУ укладення договору про спадкування не тягне за собою обмеження права спадкодавця розпоряджатися своїм майном за допомогою укладання угоди між живими [1]. При цьому якщо буде доведено, що спадкодавець зробив дарування з наміром заповідати шкоду спадкоємцю за договором, спадкоємець за договором відповідно до § 2287 НЦУ після переходу спадщини може зажадати від обдарованого повернути дар на підставі правил про повернення безпідставно отриманого [1]. Як бачимо, німецьке законодавство захищає юридично обидві сторони договору від негативних наслідків та порушення зобов'язальних прав.

Розглядаючи питання розірвання та скасування спадкового договору, необхідно відмітити, що відповідно до § 2289 НЦУ договором про спадкування скасовується попереднє заповідальне розпорядження спадкодавця. Сам же спадковий договір може бути скасований через укладання договору про скасування спадкового договору, який відбувається в нотаріальній формі і між тими ж особами (§ 2290 НЦУ). Крім того, встановлений спадковим договором заповідальний відказ або заповідальне розпорядження можуть згідно § 2291 НЦУ бути скасовані наступним заповітом. Також договір про спадкування (як в цілому, так і в частині), укладений подружжям або партнерами, може бути скасований (§ 2292 НЦУ) за допомогою загального нотаріально посвідченого заповіту подружжя або партнерів.

Спадкодавець вправі відмовитися в односторонньому порядку від договору про спадкування, якщо:

- таке право було прямо передбачено в спадковому договорі (§ 2293 НЦУ);
- спадкоємець навмисно зробив негідний вчинок щодо спадкодавця (§ 2294 НЦУ) [1].

Разом з тим спадкодавець може згідно § 2295 НЦУ відмовитися від розпорядження, включеного в спадковий договір, якщо воно пов'язане із зобов'язанням спадкоємця, прийнятим на підставі угоди, з надання спадкодавцеві протягом його життя періодичних виплат, зокрема щодо забезпечення змісту, і такий обов'язок був скасований до смерті спадкодавця.

На жаль, законодавець нічого не говорить про те, що може бути підставою скасування зустрічного зобов'язання, що дає спадкодавцеві право на відмову від розпорядження за спадковим договором. Звісно ж, що в даному випадку мова може йти про неналежне виконання спадкоємцем відповідних зустрічних обов'язків, що і є підставою для їх скасування, а потім і для відмови від спадкового договору з боку спадкодавця.

Відповідно до § 2296 НЦУ відмова від спадкового договору здійснюється за заявою іншої сторони, при цьому подібна заява вимагає нотаріального посвідчення [2, с. 467].

Отже, як бачимо, німецька модель спадкового договору визначає, що після смерті спадкодавця все майно спадкодавця або його частина, зазначена в спадковому договорі, переходить у власність спадкоємця – іншої сторони спадкового договору. Факт укладення спадкового договору за німецьким правом ще не означає, що право власності спадкодавця обтяжене правами спадкоємця, тим не менш, довівши, що спадкодавець умисно вчинив дарування, діючи на шкоду інтересам свого контрагента за спадковим договором, спадкоємець має право вимагати повернення дарунка.

Правове регулювання відносин, пов'язаних з укладенням, виконанням та розірванням спадкового договору, в Австрії, Швейцарії та Угорщині схоже з німецької моделлю, а латвійська модель має свої особливості, які в межах даного дослідження необхідно розглянути.

Згідно ст. 639 Цивільного закону Латвійської Республіки (далі – ЦЗ ЛР) спадковий договір – це угода, в силу якої один контрагент надає іншій або кільком контрагентів – одна одній, право на отримання після спадщини чи її частини, або одним контрагентом іншому контрагенту або третій особі призначається заповідальний відказ. Ст. 643 ЦЗ ЛР встановлює необхідність нотаріального посвідчення спадкового договору, а якщо він стосується права на нерухоме майно, потрібна державна реєстрація такого договору шляхом внесення відомостей про його зміст в поземельну книгу [7].

Право на укладення спадкового договору в Латвії мають особи, які відповідно до ст. 420 ЦЗ ЛР наділені активною заповідальною дієздатністю. Відповідно до ст. 648 ЦЗ ЛР укладений спадковий договір обтяжує нерухоме майно спадкодавця, прямо поймає в даному договорі, або все нерухоме майно спадкодавця, якщо за спадковим договором до спадкоємця після смерті спадкодавця має перейти все майно останнього.

Таке обтяження полягає в тому, що згідно з правилом вищезгаданої статті ЦЗ ЛР будь-які угоди, що можуть спричинити відчуження нерухомого майна спадкодавцем, відбуваються тільки за згодою спадкоємця, зазначеного в спадковому договорі.

Що ж стосується рухомого майна, яке потенційно може входити до складу спадкової маси, діє інше правило: спадкодавець при житті має право розпоряджатися таким майном і навіть дарувати, але в помірних розмірах, без мети позбавити спадкоємця права, наданого йому спадковим договором. В іншому випадку спадкоємець має право оскаржувати подібне відчуження в судовому порядку.

Призначення спадкоємця в Латвії за спадковим договором не може бути скасовано в односто-

ронньому порядку, крім випадків, коли спадкодавець не залишив за собою права розпорядитися на випадок смерті по-іншому визначеними речами або частинною спадщини. Тим самим, спадкодавець не має права в односторонньому порядку відмовитися від прийнятих на себе за спадковим договором зобов'язань, якщо це прямо не було передбачено.

Неприпустимий і одностороння відмова спадкоємця від виконання спадкового договору. Ст. 650 ЦЗ ЛР встановлює, що спадкоємець не може в односторонньому порядку відмовитися від договору незалежно від того, чи прийняв він на себе будь-які зобов'язання за договором чи ні [7].

Отже, як бачимо, латвійська модель спадкового договору в більшій мірі, ніж німецька, захищає інтереси спадкоємця, оскільки забороняє будь-яке відчуження спадкодавцем нерухомого майна, на яке після смерті останнього спадкоємець може придбати права.

Повертаючись до питання спадкового договору в українському законодавстві, слід визнати, що в нашому законодавстві найбільш захищені інтереси спадкоємця, який уклав з спадкодавцем спадковий договір, на відміну від розглянутих німецької та латвійської моделі спадкового договору.

Законодавче формулювання поняття спадкового договору, викладене у ст. 1302 ЦК України, згідно з якою за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) й у разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача [8]. Незважаючи на те що український законодавець обережно підходить до найменування сторін розглянутого договору, цілком очевидно, що під терміном «набувач» розуміється потенційний спадкоємець, а «відчужувачем» іменується спадкодавець. Відповідно до ст. 1304 ЦК У спадковий договір укладається в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню [8]. Згідно п. 1 ст. 1307 ЦК У на майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус, який посвідчив такий договір, накладає заборону відчуження [8]. З цього випливає, що майно, на яке після смерті відчужувача у набувача виникнуть права, має бути прямо визначено в договорі, в зв'язку з чим уявляється неможливою для спадкового договору формулювання, традиційне для заповітів про те, що все майно, яке на день смерті спадкодавця перебуває в його власності, у чому б воно не полягало і де б воно не знаходилося переходить до спадкоємця.

З вищевикладеного випливає, що, відчужувач, уклавши спадковий договір за ЦК України, залишається лише власником і користувачем конкретного майна, добровільно позбавляючи себе права ним розпоряджатися, в тому числі і складати заповіт на вказане в спадковому договорі майно.

З метою недопущення переходу майна, що є предметом спадкового договору, до третіх осіб, нотаріус одночасно з посвідченням цього договору накладає на зазначене майно заборону відчуження та вносить відомості про нього до Єдиного державного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна. Зняття заборони відбувається після смерті відчужувача на підставі свідоцтва про смерть.

Спадковий договір за українським законодавством скасовує попередній заповіт. Так, згідно з п. 2 ст. 1307 ЦК України заповіт, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі, є нікчемним. Відповідно до ст. 1308 ЦК України спадковий договір може бути розірваний виключно в судовому порядку з ініціативи кожної зі сторін [8].

Так, пункт 1 ст. 1308 ЦК У визначає підставу для розірвання спадкового договору на вимогу відчужувача, в якості якого називається невиконання набувачем розпоряджень відчужувача. Звісно ж, що розпорядження відчужувача можуть стосуватися тільки зобов'язань, прописаних в спадковому договорі, в зв'язку з цим відчужувач звертається до суду з позовом про розірвання договору у зв'язку з невиконанням набувачем зобов'язань за спадковим договором [8]. Якщо після смерті відчужувача набувач не виконав умов договору, виконавець спадкового договору, який може бути призначений відчужувачем згідно п. 3 ст. 1307 ЦК України, або нотаріус, які покликані здійснювати контроль за виконанням спадкового договору, має право звернутися до суду з вимогою про розірвання договору.

Відповідно до п. 2 ст. 1308 ЦК України спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача [8].

Розглядаючи відмінність спадкового договору в українському законодавстві від європейського законодавства, слід вказати, що на відміну від європейського законодавства, право власності на випадок смерті відчужувача набувач отримує на підставі укладення договору, а не в порядку спадкування. Тобто існування чинного спадкового договору аж ніяк не впливає на порядок спадкування, відповідно, набувач за спадковим договором не може розглядатися як спадкоємець відчужувача [9, с. 394]. Він лише стає власником визначеного у договорі майна відчужувача у разі його смерті. Слід погодитися при цьому з Є.І. Фурсою, про те, що наслідки укладення спадкового договору стосуються лише кількості та складу майна, яке має перейти до спадкоємців – за законом чи за заповітом (ст. 1217 ЦК України) – у разі смерті спадкодавця [6, с. 207]. Виходячи з наведених аргументів, зазначаємо, що спадковий договір укладається щодо майна відчужувача і аж ніяк не спадщини. Крім того, слід враховувати, що ст. 1217 ЦК України містить вичерпний перелік можливостей оформлення спадкових відносин в Україні, а саме за законом та за заповітом, до якого спадковий договір не входить. Саме так обґрунтовують правову природу спадкового договору і більшість інших науковців, які розглядають відносини за спадковим договором як зобов'язально-правові [4, с. 205; 5, с. 97].

Положення європейського та українського права стосовно інституту спадкового договору відрізняються також за відношенням до зобов'язальної сили цього правочину. У той час як спадкодавець, наприклад у Німеччині після укладення спадкового договору вправі вільно розпоряджатися своїм майном (§ 2286 НЦУ), українське законодавство (абз. 1 ст. 1307 ЦК України) забороняє відчужувати визначене в угоді майно. Тобто обов'язком

відчужувана у спадковому договорі є збереження визначеного в угоді майна, не відчужуючи та не заповідаючи його. Зобов'язання ж набувача у спадковому договорі врегульовані у ст. 1305 ЦК України, згідно з якою він може бути зобов'язаний до вчинення дії матеріального чи нематеріального характеру як за життя відчужувача, так і після його смерті. Таким чином, з укладенням спадкового договору відчужувач отримує право вимагати від набувача належне виконання своїх розпоряджень, а набувач – вимагати дотримання зобов'язання не відчужувати майно, щодо якого було вчинено договір. Це означає, що правові наслідки вчинення спадкового договору в Україні (а не як у німецькому чи латвійському праві – тільки з відкриттям спадщини) виникають уже в момент укладення договору.

На підставі вищевикладеного Н.А. Ішина, зазначає, і ми з нею погоджуємося, що спадковий договір в українському праві, незважаючи на свою близькість та схожість до посмертного переходу права власності на майно померлого, має скоріше зобов'язально-правовий характер, що суперечить основоположному концепту спадкового договору як самостійного виду спадкування [3, с. 45–51]. Закріплена в цивільному законодавстві України конструкція нагадує скоріше так званий правочин серед живих у європейському праві, коли одна сторона договору на випадок своєї смерті, але з негайною зобов'язальною юридичною силою вчиняє розпорядження або приймає на себе певні зобов'язання. При цьому дійсність такого розпорядження або, відповідно, юридична сила зобов'язання обумовлена відкриттям спадщини (як відкладаальною чи скасувальною умовою) чи лише виконанням зобов'язання, тобто речовий виконавчий правочин відкладається до моменту відкриття спадщини.

Висновки. Вказавши на основні положення та відмінності між розглянутими моделями спадкового договору в українському на європейсько-

му законодавстві, слід зазначити загальні риси, які притаманні цьому інституту.

По-перше, спадковий договір – це двостороння угода, заснована на цивільно-правових засадах про договірні зобов'язання.

По-друге, обов'язковою умовою дії спадкового договору щодо виникнення прав набувача (спадкоємця) на майно відчужувача (спадкодавця) є такий юридичний факт, як смерть останнього.

По-третє, спадковий договір може бути оплатним, коли набувач (спадкоємець) за спадковим договором є зобов'язаною особою по здійсненню певних дій як при житті відчужувача (спадкодавця), так і (або) після його смерті, і безоплатним, коли укладаючи спадковий договір, він отримує після смерті відчужувача (спадкодавця) майно без будь-яких цивільно-правових обов'язків.

По-четверте, предметом договору є майнові права, які переходять до набувача (спадкоємця) після смерті відчужувача (спадкодавця).

По-п'яте, законодавствами зазначених держав щодо спадкового договору не встановлено правило про обов'язковість збереження таємниці вчинення такої угоди, як по відношенню до таємниці заповіту.

По-шосте, існує можливість оскарження спадкового договору до смерті відчужувача (спадкодавця).

Таким чином, слід визнати, що інститут спадкового договору суттєво розвиває традиційні підвалини спадкового права, в яких ще з часів римського права було дві підстави спадкування: за заповітом і за законом. Звісно ж, що спадкування за спадковим договором має всі можливості для того, щоб поповнити історично сформований перелік підстав для спадкування, особливо, враховуючи те, що в європейському законодавстві наразі спадковий договір вже визначається як підстава спадкування, на відміну від українського цивільного законодавства, де він за правовою природою є зобов'язальним відношенням.

Список літератури:

1. Германское гражданское уложение. Текст // Журнал Министерства юстиции. – 1898. – № 9 // https://ru.wikisource.org/wiki/Индекс:ЖМЮ_1898_№_9.djvu.
2. Гражданское уложение Германии Buergerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einfuehrungsgesetz: [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М.: ВОЛТЕРС КЛУБЕР, 2006.
3. Ішина Н.А. Інститут спадкового договору у законодавстві України та Німеччини: порівняльно-правовий аналіз / Н.А. Ішина // Право і суспільство. – 2016. – № 2(3). – С. 45–51.
4. Кучеренко Д.С. Спадковий договір: теорія та практика / О.С. Кучеренко. II Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 201–206.
5. Майданик Р.А. Спадковий договір у цивільному праві України / Р.А. Майданик. II Університетські наукові записки. – 2007. – № 2(22). – С. 90–105.
6. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд. Науково-практичний посібник / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко, С.Я. Рябовська, Л.О. Кармаза та ін. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2007. – 1216 с.
7. Цивільний закон Латвійської Республіки 1937 р. у редакції від 14 січня 1992 р. Текст // <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1260168>.
8. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р., зі змінами та доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
9. Шевченко Я.М. Цивільне право України: Загальна частина / Я.М. Шевченко – К.: Ін Юре, 2003. – 520 с.

Гончарова А.В., Дутикова О.А.
Сумський державний університет

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИНСТИТУТА НАСЛЕДСТВЕННОГО ДОГОВОРА В ЕВРОПЕЙСКОМ И НАЦИОНАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Аннотация

В статье рассмотрены основные моменты законодательного регулирования наследственного договора в европейском и национальном, законодательстве, определены основные черты немецкой и латвийской модели наследственного договора, определено понятие наследственного договора в гражданском законодательстве Украины. Отмечено, что украинское законодательство о наследственном договоре имеет как много общего с европейским так и свои отличия. Определено, что в Гражданском Кодексе Украины наиболее защищены интересы наследника, который заключил с наследодателем наследственный договор, в отличие от рассмотренных немецкой и латвийской модели наследственного договора.

Ключевые слова: отчуждение имущества, завещательное распоряжение, завещательный отказ, наследственный договор, наследник, наследник, наследование.

Goncharova A.V., Dutikova O.O.
Sumy State University

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTE OF HARMFUL AGREEMENT IN EUROPEAN AND NATIONAL LEGISLATION

Summary

The article deals with the main provisions of the legislative regulation of the inheritance agreement in European and national law, defines the main features of the German and Latvian models of the inheritance agreement, defines the notion of inheritance agreement under the civil law of Ukraine. It is noted that the Ukrainian legislation on the inheritance agreement has many similarities with the European one and its differences. It is determined that in the Civil Code of Ukraine the most protected interests of the heir, who concluded the inheritance agreement with the decedent, in contrast to the considered German and Latvian model of the inheritance agreement.

Keywords: alienation of property, testamentary order, testamentary refusal, inheritance agreement, heir, heir, inheritance.